

James F r a n c e, *Medieval Images of Saint Bernard of Clairvaux*, Kalamazoo, Mi: Cistercian Publications 2007, s. 435.

To już trzecia pozycja Jamesa France'a poświęcona zagadnieniu sztuki cysterskiej¹. Ta jest szczególnie cenna z racji rzadko omawianej dotychczas problematyki średniowiecznej ikonografii dotyczącej jednej z najpopularniejszych w średniowieczu postaci, św. Bernarda z Clairvaux (1090-1153). Autor zaznacza we *Wstępie* (*Średniowieczna ikonografia Bernarda z Clairvaux*), że jego studium dotyczy okresu od XII wieku do końca średniowiecza, tj. ok. 1530 r., obejmując zachodnie chrześcijaństwo i wszelkie ówczesne środki przekazu. Największą grupę, obok rzeźb, malowideł, fresków, drzeworytów, witraży, stanowią tu miniaturowe wyobrażenia pochodzące z iluminowanych manuskryptów. Najwcześniejszy pochodzi z czasów Bernarda, ok. 1135 r., obok jego tzw. portretu z pieczęci datowanej na 1151 r. Świadczy to mimo wszystko o zainteresowaniu Bernardem w sztuce za jego czasów, wbrew tradycyjnemu pogładowi. Oczywiście, te wczesne wyobrażenia są pochodzenia pozacysterskiego (tj. benedyktyńskiego), z racji początkowego stanowczego zakazu przez autorytety cysterskie ukazywania wyobrażeń osób w kościołach, bowiem, idąc za nauką samego Bernarda, uważano je za ekstrawaganckie i rozprasające w modlitwie.

Najwcześniejsze cysterskie wyobrażenia Bernarda pochodzą dopiero z XIV wieku. Poza studiami nad lokalnymi formami dotychczas brakowało podobnych całościowych badań. Autor zaznacza, że nie chce się koncentrować nad stylem artystycznym tych form, bo od tego są znawcy historii sztuki, ale interesuje go ich zawartość. Ważną rolę dla ich zrozumienia odgrywają dzieła Bernarda oraz jego hagiografiograficzne życie, tzw. *Vita prima* spisana przez jego sekretarzy. Ponadto nieodzownym tłem jest tu też podłoże społeczno-historyczno-geograficzne związane z działalnością Kościoła, głównie zakonu cysterskiego, którego najznamienitszym przedstawicielem był właśnie Bernard.

Szczegóły związane z życiem Bernarda spisane stylem hagiograficznym i na tle historii, w tym zakonu cysterskiego, wyjaśniają wiele atrybutów cysterskiego reformatora, jak np. obecność przy nim małego psa, wygląd w aureoli, w stroju opackim, z pastorałem lub kościołem w ręku, czy mitrą (lub pięcioma mitrami) u stóp itd. Wszystkie te atrybuty nie zawsze odzwierciedlają rzeczywistości z życia Bernarda, ale raczej wskazują na jego rolę i znaczenie w średniowiecznym świecie: w pierwszym przypadku jego przeznaczenie do bycia obrońcą Kościoła, w drugim – świętym, w trzecim – opatem, w czwartym – fundatorem czy budowniczym kościołów i klasztorów, w piątym – odrzuceniu godności biskupich, które miano mu ofiarowywać raz czy pięć razy. Wszystkie te atrybuty znalazły swój wydzźwięk w ikonografii. Szerokość pola działania Bernarda za życia każe szukać tych form sztuki nie tylko

---

¹ Dwie jego wcześniejsze publikacje to: *Cistercian in Scandinavia*, Kalamazoo: Cistercian Publications 1992, i *The Cistercian in Medieval Art*, Sutton Publication, Ltd, 1998.

w samym Citeux i Clairvaux, gdzie przyszło mu żyć i działać, ale wszędzie tam, gdzie dochodził jego wpływ oraz sława zakonu, czyli praktycznie w całym zachodnim chrześcijaństwie.

France zebrał w swym katalogu 960 wyobrażeń Bernarda. Katalog ten nagrany na CD został dołączony do prezentowanej tu pozycji. Większość wyobrażeń jest anonimowych artystów, bo anonimowość była typowym sposobem tworzenia w średniowieczu. Większość też z nich należy do okresu przedportretowego, kiedy to przedstawiane postaci nie oddawały podobieństwa do ich rzeczywistego wyglądu. Okres portretowy rozpoczął się dopiero pod koniec XV wieku. Dlatego też podobizny Bernarda nie należą do wiernych odbić jego rzeczywistego wyglądu, chociaż niektórzy próbowali oddać ten wygląd na podstawie opisu literackiego z *Vita prima*. Tak powstał wizerunek tzw. *vera effigies*, czyli prawdziwe podobieństwo (na podstawie opisu), który na pewno kontrastuje z późniejszymi wyobrażeniami opartymi na współczesnych technikach portretowych.

Wyobrażenia Bernarda, w zależności od omawianego kontekstu, występują w różnej tematyce. Najpopularniejszy jest temat tzw. *lactatio*, czyli Marii ofiarującej Bernardowi mleko ze swej piersi, pochodzący z XIV wieku. Motyw ten wzięty z dzieł św. Bernarda, z jego wizji Bożego narodzenia, czerpał zapewne ze starszej legendy lub z podobnych przykładów literackich (tzw. *exempla*), wówczas krzewionych szczególnie w środowisku iberyjskim. Kolejnym tematem jest tzw. *amplexus*, ukazujący Chrystusa uwalniającego swe ramiona z krzyża, by objąć nimi Bernarda. Nawiązuje on do sentencji Świętego, który miał powiedzieć, że ramiona Chrystusa z krzyża obejmują nas swoim miłosierdziem. Pewną odmianą tego tematu jest tzw. *doctrina*, jego włoska reprezentacja, przedstawiająca Bernarda karmionego i fizycznie i duchowo przez Maryję, w czym widać wyraźną aluzję do krzewionej przezeń pobożności maryjnej. Oprócz wspomnianych, należy jeszcze wymienić Bernarda z diabłem skutym do łańcucha. Wyobrażenie to, bazujące na legendzie pochodzenia pozacysterskiego, było umieszczone w Liturgii godzin, w ramach tzw. *Wersów św. Bernarda*, składających się z 7. lub 8. psalmów, których codzienne odmawianie, na wzór samego Bernarda, miało gwarantować zbawienie i uwolnienie z mocy zła.

Autor omawia te i pozostałe wyobrażenia oraz atrybuty na tle innych współczesnych opracowań, w których, oprócz cennych informacji, takich jak: wpływ Bernarda na średniowieczną sztukę Italii czy Germanii lub na pobożność maryjną, jego wybór przez Dantego w *Boskiej komedii* za przewodnika po raj, roi się również od wielu błędnych przesłanek. Obecna praca ma m.in. za zadanie zdemaskować te ostatnie i umieścić je w prawdziwym świetle.

Naczelnym jednak zadaniem pracy J. France było ustalenie w miarę pełnego, kompletnego katalogu wyobrażeń, którego dotychczas nikt jeszcze nie przedstawił. Autor zaczerpnął swój materiał z różnych zbiorów, pracy wielu poprzedników, m.in. z ogromnego dzieła J. Leclercq'a, z którym konsultował wiele manuskryptów zawierających wyobrażenia bernardyńskie. Z listy 1444. manuskryptów opracowanych krytycznie przez Leclercq'a (*Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis*, 1953), wybrał 57 wczesnych przykładów, które utworzyły trzon całego prezentowanego tu katalogu. Kolejną nieodzowną pomocą okazała się praca Abbe V. Leroquais'a (*Saint Bernard et l'Art des Cisterciens*, Dijon 1953), zawierająca katalog 25. średniowiecznych

wyobrażeń różnego rodzaju z wystawy w Dijon. Autor wspomina również katalog florencki z 1990 r. z 30. wyobrażeniami Bernarda oraz paryski z kilkoma innymi, a także czterotomowe studium G. Kaftala poświęcone ikonografii świętych w Italii z katalogiem bernardyńskim (Kaftal, 1952-1965-1978-1985); wreszcie przytacza kilka innych niemieckich źródeł, już nie mówiąc o jego własnych podróżach po licznych bibliotekach, muzeach, archiwach w wielu krajach.

Jako efekt powstała recenzowana praca ze stosunkowo najkompletniejszym katalogiem wyobrażeń bernardyńskich. France podzielił ją na 12 rozdziałów, dodając wnioski, 2 apendyksy, bibliografię, indeks osobowy, wykaz prezentowanych w książce ilustracji, wreszcie płytę CD. Autor posłużył się potrójnym kryterium podziału całego materiału: chronologicznym, geograficznym i tematycznym. Zgodnie z tym po kolei omawia:

1. Literacki portret Bernarda, czyli wspomniany już *Vera effigies*.
2. Podstawowe atrybuty bernardyńskie: mnicha (tonsura, habit), opata (pastorał, księga Reguły św. Benedykta, mitra), świętego (aureola) i pozostałe (model kościoła, pies, ramiona Clairvaux).
3. Wczesne wyobrażenia pochodzące z XII wieku, czyli z czasów życia (do 1153 r.) i kanonizacji Świętego (1174 r.): wspomniana pieczęć z 1151 r., najwcześniejsze wyobrażenie Bernarda pochodzące z manuskryptu *De gradibus humilitatis et superbiae*, z 1135 r., 2 powstałe po jego śmierci a przed kanonizacją, wreszcie 9 pozostałych z *Vita prima* i dzieł Świętego.
4. Wyobrażenia Bernarda przedstawiające go w charakterze mnicha, opata, pisarza i nauczyciela.
5. Wyobrażenia z życia Bernarda na podstawie źródeł (*Vita prima* i *secunda*, *Exordium magnum*, lekcjonarze), tzw. cykli opowiadań i anegdot hagiograficznych (zawartych w manuskryptach, ołtarzach, freskach, witrażach), znaków Bożego wybrania Bernarda (sen jego matki Aleth, nawrócenie Bernarda, jego śmierć i pogrzeb, nawrócenie księcia Akwitanii, Święty wyrzucający demony).
6. Obecność zakonnic w ikonografii Bernarda: jego siostry Humbeliny i pozostałych sióstr zakonnych.
7. Wszystkie odmiany *amplexus* (manuskrypty, malowidła, rzeźby, motywy w drewnie, bardzo popularna niemiecka odmiana).
8. Wszystkie odmiany *lactatio* z uwzględnieniem ich źródeł, środowisk powstania (włoskiego) i występowania.
9. Bernard u Dantego (jako przewodnik po raju) i we Florencji (jako jej patron) w postaci *doctrina*.
10. Wyobrażenia Bernarda związane z pobożnością maryjną.
11. Święty Bernard i diabeł.
12. Bernard w konstelacji świętych: jego wczesny kult, cuda, miejsce w hierarchii świętych (NMP, św. Benedykt, pozostali), liturgia.

Po wnioskach następują dwa apendyksy, ukazujące miejsca występowania poszczególnych wyobrażeń Bernarda oraz ich kategorie podane w ilości.

Praca J. France jest ogromna, przedstawiona z wielkim zapałem i dobrym przemyśleniem. Zbiera dotychczasowe badania na temat ikonografii bernardyńskiej na niespotykaną dotychczas skalę i sposób. Dokumentuje w miarę wszystkie wy-

obrażenia Bernarda, niektóre dostępne tylko w prywatnych zbiorach, albo obecne w ich odbitkach (kopiach czy reprodukcjach), ponieważ ich oryginały zaginęły z różnych przyczyn. Zachowuje w ten sposób dziedzictwo zachodniego chrześcijaństwa, pokazuje jego cysterskie korzenie, wskazując na jego oryginalność, żywotność i piękno. Dodatkowo praca jest ubogacona o CD, ukazując wszystkie omawiane wyobrażenia, będące niejako w zasięgu ręki czytelnika. Przy czym w całej swej pracy autor nie tylko przedstawia i opisuje same wyobrażenia, ale je dokładnie wyjaśnia, sięgając do ich źródeł i znaczenia. Można mieć tylko nadzieję, że nie zabraknie tej pozycji w żadnej biblioteczkę znawcy problematyki bernardyńskiej, tak by mógł się wypowiedzieć na temat sztuki cysterskiej kompetentniej niż dotychczas.

*Ks. Ryszard Groń
WSD we Wrocławiu*

Irena W o d z i a n o w s k a, *Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w Petersburgu 1842-1918*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 2007, 8° ss. 318, nlb. 1.

Akademia Duchowna w Petersburgu nie miała dotychczas drukowanej monografii, choć była główną, a od 1867 r. jedyną uczelnią teologiczną w carskim imperium. Wprawdzie wspominają o niej wszystkie prace traktujące o Kościele pod zaborem rosyjskim, ukazały się na jej temat wspomnienia absolwentów i publikacje przyczynkarskie, niemniej wyczerpujące studium o jej dziejach i dokonaniach ciągle leżało w sferze postulatów. Praca Ireny Wodzianowskiej wypełnia tę lukę, tym dotkliwszą, że absolwentami Akademii byli niemal wszyscy biskupi zasiadający na stolicach diecezjalnych w zaborze rosyjskim na przełomie XIX i XX wieku, a także w okresie międzywojennym w Polsce, na Litwie i na Łotwie, oraz większość duchownych odgrywających znaczącą rolę w życiu Kościołów lokalnych (profesorowie seminariów, urzędnicy kurii biskupich, proboszczowie większych parafii).

Praca została podzielona na cztery rozdziały. W pierwszym jest mowa o powstaniu Akademii i prawnych podstawach jej funkcjonowania, drugi przedstawia struktury organizacyjne, trzeci zajmuje się kadrą nauczającą i jej działalnością, czwarty mówi o studentach, w szczególności o ich formacji intelektualnej i ascetycznej oraz dość syntetycznie o późniejszym udziale w życiu Kościoła. Ponieważ zadaniem Akademii było – zgodnie z jej statutem – nie tyle przygotowanie teologicznych kadr naukowych, ile raczej dostarczenie Kościołowi katolickiemu w imperium rosyjskim sprawnych funkcjonariuszy i administratorów, udział absolwentów w życiu Kościoła nabierał szczególnego znaczenia: byli to ludzie, którzy nadawali ton życiu religijnemu,